

GINTARAS KABELKA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Lithuanian Culture Research Institute

KONFLIKTAI LIETUVOS FILOSOFIJOS ISTORIOGRAFIJOJE NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKOTARPIU

Conflicts in Lithuanian Historiography
of Philosophy During the Period of Independence

SUMMARY

From the viewpoint of conflict sociology, the article analyzes the historiography of Lithuania from 1990. The insights of Hayden White on the pre-critical and incommensurable character of different ways of historiographical representation are applied here. A. Šliogeris defends the homonomic position that there is only one true interpretation of the philosophical text, independent of historical or cultural context, with a sole ground of its truth – a reality itself. This attitude is confronted with a heteronomic one, which commits itself to a variety of interpretations. Radical formism with anarchistic ideological implications (G. Mažeikis) challenges all the other strategies of explanation. Within contextualism we may distinguish a polemics between R. Plečkaitis (representing the methodology of the history of problems) and philosophical-historical publicist B. Genzelis.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama nepriklausomybės laikotarpio Lietuvos filosofijos istoriografija konflikto sociologijos požiūriu. Remiamasi H. White'o įžvalgomis apie skirtingų istorinio lauko įsivaizdavimo būdų ikikritiškumą ir nebendramatiškumą bei sociologijos teorijomis, kurios konfliktą traktuoja kaip mokslinės komunikacijos esminę formą. A. Šliogeris gynė homonominę nuostatą, teigiančią, kad egzistuoja vienintelė teisinga, nuo laiko ir kultūrinio konteksto nepriklausoma filosofinio teksto interpretacija, o jos teisingumo pagrindas yra pati tikrovė. Ši nuostata priešpriešinama heteronominei, teigiančiai interpretacijų įvairovę. Kraštutinis formizmas su anarchistine ideologine potekste (G. Mažeikis) konfliktuoja su visomis kitomis aiškinimo strategijomis. Nagrinėjamas konfliktas kontekstualizmo viduje tarp problemų istorijos atstovo R. Plečkaičio ir filosofijos istoriko publicisto B. Genzelio.

RAKTAŽODŽIAI: konfliktas, Lietuvos filosofija, homonomija, heteronomija, kontekstualizmas.

KEY WORDS: conflict, Lithuanian philosophy, homonomy, heteronomy, contextualism.

IVADAS

Ankstesniame straipsnyje¹ analizavome sovietinio laikotarpio Lietuvos filosofijos istoriografiją konflikto kategorijos požiūriu, rėmėmės H. White'o įžvalgomis apie skirtingų istorinio lauko įsivaizdavimo būdų ikikritiškumą ir nebe-dramatiškumą, glaustai pristatėme sociologijos teorijas, konfliktą traktuojančias kaip mokslinės komunikacijos esminę formą. Šiame straipsnyje, remdamiesi nurodytomis teorijomis, tyrimą pratęsimė nagrinėdami nepriklausomybės laikotarpio Lietuvos filosofijos istoriografijos konceptualines sankirtas: hermeneutinės filosofijos atstovų A. Šliogerio ir A. Sverdiolo homonominę ir hete-

ronominę poziciją, radikalų beprielaidiškumą ir fragmentiškumą teigiančio kraštutinio formizmo varianto (G. Mažeikis) išsakytą kritiką visuminę filosofijos praeities vaizdinį kuriantiems apibendrinantiems aiškinimo tipams bei dviejų kontekstualistų (R. Plečkaičio ir B. Genzelio) polemiką, kilusią (be psichologinių ir kovos dėl akademinio dėmesio motyvų) ir dėl šių filosofijos istorikų skirtingų filosofijos statuso sampratų. Straipsnyje eksplikuojama nurodytų konfliktų struktūra, siekiama nustatyti pagrindines jų priežastis.

LIETUVIŠKASIS HEIDEGGERIS PRIEŠ LIETUVIŠKĄJĮ GADAMERĮ, ARBA HOMONOMIJA PRIEŠ HETERONOMIJĄ

Ankstesniame straipsnyje aptarėme A. Sverdiolo dar sovietmečiu išsakytą kritiką redukcionistiniam ir kontekstualistiniam aiškinimui. Nepriklausomybės laikotarpiu jis pats buvo kritikuojamas A. Šliogerio. Antai R. Šerpytytė² abu juos priskiria hermeneutinei tradicijai, A. Sverdiolą laikydama H.-G. Gadamerio, o A. Šliogerį – M. Heideggerio šalininku ir taip komentuoja šių pozicijų bruožus: „visa, kas vyksta hermeneutikoje ir pati hermeneutika laikoma esanti išsidėsčiusi išilgai Heideggerio–Gadamerio ašies. Kaip žinoma, šis apibūdinimas randasi iš tam tikro būties ir kalbos santykio traktavimo. <...> hermeneutika traktuojama kaip atskleidžianti du priešingus konstitucinius momentus – ontologinį ir *Sprachlichkeit*, lingvistiškumo. Nepaisant akcentų, kuriuos Heideg-

geris, ypač vėlyvasis, suteikia lingvistiškumui, jam interpretacija yra pamatyta būties prasmės perspektyvoje. Gadameris, nepaisant jo ontologijos akcentavimo, interpretaciją mato ir mato kalbos požiūriu. Nors ši būties ir kalbos santykį nusakanti bei hermeneutikos tapatybę atskleidžianti ištara neišsemia interpretacijos problemos įvairovės ir, sutiktume, yra gana schemiška, ji gali būti pravarti identifikuojant hermeneutikos Lietuvoje situaciją.“³

Leisdami sau sekti minėtos ekspertės schemiškumu, A. Šliogerio atstovaujamą filosofijos interpretacijos variantą traktuosime kaip orientuotą į tikrovės patyrimą, o A. Sverdiolo – į kalbos prasmių aiškinimą. Nors abu šie teoretikai yra parašę ir grynai filosofinių, ir filosofijos istorijos darbų, ir nors toliau pristatoma

A. Šliogerio kritika skirta, mūsų požiūriu, *filosofiniam* A. Sverdiolo traktatui, tačiau joje paliečiami santykio su filosofiniais tekstaais klausimai, kuriuose galime išvelgti skirtingų aiškinimo nuostatų konfliktą. „Jei autorius apmąsto tik savo išpūdžius, patirtus bendraujant su didžiųjų mąstytojų ar poetų tekstaais, tada nebelieka mato, į kurį orientuodamiesi galėtume sakyti, kad štai tas išpūdis ar štai ta interpretacija yra teisinga arba neteisinga, kad štai dėl tokio ir tokio vertinimo galima ginčytis ar jį koreguoti. Lieka tik vienas kriterijus – estetiškas. Štai apie paties A. Sverdiolo etiudus-išpūdžius-interpretacijas sunku pasakyti, kad jos teisingos arba ne. Galima pasakyti, kad kai kurios interpretacijos labai gražios, kitos ne tokios gražios, o trečios – visai negražios. <...> Jei apmąstymų horizonte lieka grynoji kalba, nebeturinti daiktishko referento akivaizdžios patirties lauke, realioje, gyvojoje mūsų bendro pasaulio dabartyje, tada tenka atsisakyti kad ir labai kuklios visuotinės ar tiesos kriterijaus, nes tokio kriterijaus vieta yra ne kalba, ne tekstas, o tai, kas už teksto – patys daiktai; jei norite – pats gyvenimas (ne Kastalijoje). <...> Užtat pereidamas prie konkrečių *Steigties ir saugos* etiudų vertinimo, tiesą sakant, jaučiuosi truputį suglumęs, nes neturiu jokio objektyvesnio jų vertinimo mato. Prisipažinsiu tik tiek, kad daugumas etiudų man labai patiko. Jie tikrai gražūs, todėl, matyt, ir teisingi. Žavi autoriaus pastangos išlikti ištikimam kuo autentiškesnei, kuo adekvatesnei klasikinių tekstų interpretacijai.“⁴

Kritikas sąmoningai atsisako argumentacinių kriterijų ir lieka tik estetiniam (skonio) lygmenyje: šioje vietoje re-

gimas dviejų minėtų ikikritinių filosofavimo prielaidų (tikrovės ir kalbos preferavimo) susidūrimas, kuris iš esmės patvirtina aukščiau cituotos mokslinės išvalgiai schemišką ontologiskumo-kalbiškumo perskyrą. Likdamas „ištikimas daiktishkai tikrovei“, recenzentas A. Šliogeris kiek ironiškai žaidžia estetiniais apibūdinimais („patiko“ – „gražu“ – „matyt, teisinga“), nelabai įtikinamai apsimesdamas, jog sutinka su oponuojančios nuostatos principais, tačiau kartu nesusilaiko nepasitelkęs savajai (ontologinei) nuostatai būdingo ir su aptariamu kontekstu nederančio adekvatumo kriterijaus. Lieka neaišku, kas gi yra tas „klasikinių tekstų interpretacijos“ adekvatumas ir autentiškumas: jei ši A. Sverdiolo interpretacija tėra estetinis žaismas, tai kuo remdamasis A. Šliogeris pamatuoja jos „adekvatumą“?

Šiame konflikte itin ryškiai atsiskleidžia dvi episteminės nuostatos, funkcionuojančios žymiai platesnėje nei filosofijos istoriografija srityje, tačiau pasireiškiančios ir šioje disciplinoje. Šias nuostatas galima pavadinti homonomija ir heteronomija. „Iš tiesų šiandien esama konflikto tarp *heteronomijos* (kuri įteisina žodynų, kalbų gausą, metodinių nuostatų – nuo mokslo filosofijos iki hermeneutikos – įvairovę) ir *homonomijos* (pagal kurią yra galimas vienintelis metodas, vienas klausimo sprendimo bei aprašymo stilių demarkavimo būdas). <...> Homonomija laikosi nuostatos, kad stilių bei aprašymų įvairovė, kurią pripažįsta heteronomija, yra grynai estetinio pobūdžio; heteronomija savo ruožtu mano, kad homonomija, stodama už vienareikšmišką, t. y. geriausio sprendimo, pasirinkimą, remiasi grynai esteti-

niais motyvais. Kaltinimai estetizmu [savavališku interpretacijų žaidimu] nūdienos filosofinėje diskusijoje kartais tiesiog glumina. Antai heteronomijos šalininkas Richardas Rorty estetizmu kaltina W. O. Quine'ą. <...> Juk ir pats Rorty, gindamas kultūrų interpretacijų bei žodynų įvairovės idėją, gali būti apkaltintas estetizmu.“⁵

Taigi, aptariamąjį konfliktą, be aukščiau minėtų apibūdinimų, pirmiausia turėtume laikyti homonominės (A. Šliogeris) ir heteronominės (A. Sverdiolas) nuostatų susidūrimu, kai aktyvi yra tik pirmoji pozicija. Šiuo atveju homonominė nuostata pagrįsta įsitikinimu, kad

egzistuoja veintelė teisinga (objektyvi, adekvati), nuo laiko ir kultūrinio konteksto nepriklausoma filosofinio teksto interpretacija, o jos teisingumo pagrindas yra pati tikrovė (šiuo atveju – daiktai). Savo ruožtu toks homonominis įsitikinimas grindžiamas prielaida, kad filosofinis tekstas visada yra nekalbinės tikrovės patirties deskripcija, kurią adekvačiai išsiaiškinti galima tik rekonstravus tą pirminę mąstytojo patirtį. Kaip ir daugeliu atvejų, argumentuotas dialogas tarp šių dviejų konfliktuojančių pozicijų neįvyksta – homonominės nuostatos reikšėjas lieka ištikimas savo ikikritinėms prielaidoms.

KONTEKSTUALIZMAS: PLEČKAIČIO IR GENZELIO DVIKOVA, ARBA MOKSLAS PRIEŠ PUBLICISTIKĄ

Bene ryškiausias (nors ir menkai pastebėtas) Lietuvos filosofijos istorikų R. Plečkaičio ir B. Genzelio konfliktas vyko 1998–1999 m. „Naujosios Romuvos“ žurnalo puslapiuose. Šis konfliktas buvo interaktyvus – kritikuojamoji pusė į kritiką atsiliepė bei savo ruožtu išsakė kritikos savo oponentui. Konfliktas iš kitų išsiskiria ir ryškiu polinkiu į asmeniškumus (ypač demonstruojamus besiginančiojo B. Genzelio), tačiau šalia jų ir juose galima išžvelgti ir daugybę skirtingų, konfrontuojančių metodologinių nuostatų elementų, ir kovos dėl ribotos dėmesio erdvės Lietuvos filosofijos historiografijoje apraiškų. Nors abu filosofijos istorikai priklauso tam pačiam aiškinimo tipui – kontekstualizmui (vadinasi, jų conceptualinės pozicijos yra bendramatės, iš principo gebančios viena kitą suprasti), tačiau skirtinga filosofijos samprata, tyrimo tikslų

įsivaizdavimas bei mokslinės kompetencijos nevienodas lygis lėmė ne mažiau aštrų konfliktą nei skirtingų aiškinimo strategijų susidūrimo atveju.

Pateiksime svarbiausius R. Plečkaičio kritikos aspektus: „Nepaisant, kaip filosofijos istorija būtų išdėstyta, ji yra problemų kėlimo ir jų sprendimo istorija. Šis procesas B. Genzelio knygoje perteiktas mišriu metodu – per žymiausius atstovus arba filosofines kryptis. Šis metodas filosofijos istorijos tyrinėjimuose dažniausias. <...> Bet ir tyrinėjimus kompiliuoti keblu. Dar reikia gerai pažinti Viduramžių filosofiją, ypač jos logiką. Tuo autorius taip pat nepasižymi, kompiliuojant iškraipymai neišvengiami, tada telieka į scholastinės filosofijos išsakytas realią reikšmę turinčias problemas numoti ranka ir ignoruoti. <...> Dėl kompetencijos stygiaus autorius ilgiausiai trukusį filo-

sofijos mūsų krašte laikotarpį nepajėgus tiksliau suvokti. <...> Elementarus, bet privalomas mokslo veikalo požymis tas, kad jis įvertina problemos ištirtumo laipsnį. Procesus ignoruoti – tai menkinti filosofijos praeitį mūsų krašte, iškreipti vaizdą. Visa tai turint omenyje, tenka daryti išvadą, kad recenzuojamoji knyga nėra mokslo veikalas, ji priklauso mokslo populiarinimo bei publicistikos žanrui. Bet ir mokslo populiarinimo veikalams keliamas reikalavimas neiškreipti tiesos, skaitytis su faktais ir nekurti fikcijų. Deja, šio reikalavimo knyga toli gražu neįvykdo, ir dėl netobulumų bus diskutuojama. <...> Didelė recenzuojamosios knygos dalis yra ne filosofijos istorijos, bet Lietuvos kultūros istorijos reiškinių publicistinis pateikimas ir interpretavimas.“⁴⁶

R. Plečkaitis bekompromisiškai konstatuoja, kad „filosofijos istorija yra problemų kėlimo ir jų sprendimo istorija“: ši metodologija taikoma paties R. Plečkaičio veikaluose, ir, atrodytų, laikoma pačia tinkamiausia (dažniausia). Problemų metodologijos taikymą recenzentas įžvelgia ir kritikuojamame B. Genzelio veikale, vadinasi, laiko pastarąjį moksliniu tyrimu. Tačiau toliau, pats sau prieštaraudamas, šiai knygai suteikia tik mokslo populiarinimo ir publicistikos žanro rangą. Nepaisant šio nenuoseklumo, regime deklaruotą konfliktinės pozicijos metodologinę tapatybę – R. Plečkaitis netiesiogiai nurodo, jog yra problemų istorijos šalininkas ir, remdamasis šia nuostata, kritikuos oponentą.

Ne kartą pabrėžtinai nurodomas B. Genzelio veikalo publicistinis pobūdis (tai pabrėžta net recenzijos pavadinime) yra filosofijos sociologo R. Collinso nurodytos kovos dėl dėmesio erdvės (pri-

pažinimo) išraiška: tokiu būdu simboliškai sumenkinama B. Genzelio vieta mokslinėje prestižo hierarchijoje – jis pašalinamas iš elitinės rimtų mokslo žaidėjų (tų, kurie kuria istorines sintezes) lygos ir laikomas tik marginaliu publicistu, užsiimančiu aukščiausių mokslinių kvalifikacijų nereikalaujančia mokslo populiarinimo veikla. Kartu R. Plečkaitis apgina savo ir artimiausių bendradarbių monopolį Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų (ypač minėtų sintezių) srityje, šitaip simboliškai parodydamas potencialiems konkurentams, kad ši tyrimų niša yra užimta ir įėjimo į ją kaštai yra labai dideli.

Šioje ištraukoje pastebima ir R. Plečkaičio filosofijos statuso, ir jo preferencijų specifika: kritikuodamas B. Genzelio nekompetenciją scholastinės filosofijos srityje ir skurdų jos pristatymą jis, viena vertus, gina savąjį šio laikotarpio tyrimų Lietuvoje monopolį; kita vertus, implikuoja, jog filosofija suprastina kaip mokslas, kaip institucionalizuota, profesionalų plėtojama akademinė disciplina. Gindamas savąjį „scholastikocentrinį“ požiūrį į Lietuvos filosofijos istoriją bei akivaizdžiai preferuodamas minėtą filosofijos, glaudžiai susijusios ir su gamtamoksline problematika, sampratą, R. Plečkaitis ironizuoja oponento itin plačiai suprantamą filosofijos istorijos objektą, į kurį įtraukiama įvairiausia parafilosofinė (grožinė, publicistinė, socialinė politinė ir pan.) raštija: „Kas šiandien patikės, kad M. Valančius, atskirą poziciją užimęs skyriuje „Tautinio atgimimo filosofija“, yra šio filosofinio proceso atstovas? kokie Valančiaus tekstai tai rodo, juk ne „Palangos Juzė“? <...> Publicistiniams, didaktiniams raštams suteikus prasmę, kurios norma-

liai neįmanoma išvelgti, imami gaminti nebūti filosofai ir filosofinių idėjų reiškėjai.⁷⁷ Taigi šioje polemikoje dėl filosofijos istorijos objekto pastebėtina, kad nors ji vyksta tarp dviejų kontekstualistų, visgi oponentai laikosi skirtingų filosofijos sampratų (pagrįstų skirtingomis epistemologinėmis vertybėmis, arba, H. White'o naratyvumo teorijos terminais, turinčių skirtingas ideologines potekstes). Laikydamasis filosofijos kaip mokslo sampratos, R. Plečkaitis akivaizdžiai priešiškas B. Genzelio filosofijos, kaip plačiai suprasto kultūros reiškinių, sampratai. Šiedu kontekstualizmo variantai, aiškindami savo tyrimo objektą, patalpina jį skirtingo pobūdžio kontekstuose: R. Plečkaičio problemų istorija ieško sąsajų su kitomis teorijomis ir problemų sprendimo būdais (orientuota į teorinį lygmenį), o B. Genzelio prie kultūros istorijos linkstanti kontekstualizmo versija nagrinėjamas idėjas aiškina jų atsiradimo socialiniu kultūriniu kontekstu.

Aptariamas konfliktas liečia ne tik filosofijos istoriografijos conceptualinius dalykus, bet ir filosofijos praeities faktografinį tyrimo lygmenį. R. Plečkaitis kandžiai pažymi, kad oponento veikale faktinių klaidų ir iškraipymų esama „kaip iš gausybės rago“ ir pateikia ilgą jų sąrašą, vienas iš jų: „Išigudrinama iškreipti ir Kanto pagrindinių teorijų pavadinimus <...>. Dėl termino „transcendentalinis“ pakeitimo terminu „transcendentinis“ Kantas turėtų karste apsiversti. Jei tikėsime, kad kalba susijusi su mąstymu, tai netvarka kalboje reiškia netvarką mąstyme.“⁷⁸ Identifikavus gausybę faktinių klaidų iš esmės iki minimumo redukuojama ir šiaip jau antraeilė recenzuojamojo publicistinio veikalo vertė.

„Užskliaudžiant recenziją pasakytina, kad apibendrinantį veikalą kuriančio filosofijos istoriko darbas sunkus: tenka aprėpti daugybę faktų, suvokti gausą pažiūrų ir jas vertinti pagal mokslo bendrijoje priimtą paradigmą (o jos atskiri momentai būna ir diskusiniai). <...> Netikslumų pasitaiko geriausiuose filosofijos istorijos veikaluose. <...> Autorius bene vienintelis Vilniuje kuria filosofijos istorijos publicistiką, o tai vertinga.“⁷⁹ Toliau pratęsdamas faktų–vertinimų perskyrą ir jau anksčiau konstatavęs B. Genzelio nekompetenciją abiejuose – ir filosofinio istorinio tyrimo pradiname (faktų konstatavimo), ir aukštesniame (jų vertinimo) lygmenyje, R. Plečkaitis itin abstrakčiai nurodo, kuo remiantis turėtų būti formuluojami filosofijos istorijos objekto vertinimai – ogi „pagal mokslo bendrijoje priimtą paradigmą“. Nors ir pripažįstama tam tikra diskusijų galimybė, tačiau iš esmės R. Plečkaitis aiškiai pasisako už aukščiau aptartą homonominę filosofijos istoriografijos sampratą – egzistuoja viena teisinga, visiems šios disciplinos tyrėjams privaloma ir tyrimų moksliškumą (t. y. teisingumą, objektyvumą, „atitikimą tikrovei“) garantuojanti vertinimų paradigma; apie skirtingų aiškinimo strategijų ir metodologijų egzistavimą, apie filosofinių istorinių aiškinių principinių pliuralizmą neužsiminama. Žinoma, šiuo atveju abu filosofijos istorikai yra vienos paradigmos (kontekstualizmo) atstovai, tačiau abiejų jų pasakymuose filosofijos istoriografija išivaizduojama lyg sudaryta tik iš šios vienos paradigmos, tarsi kitokio pobūdžio filosofijos istorijos tyrimai ir interpretacijos iš viso neegzistuos. R. Plečkaitis nepateikia turiningų nurodymų,

kaip turėtų būti formuluojami tie visuotiniai priimti filosofijos istorijos objekto vertinimai: pateiktose citatose galima išvelgti implicitiškai glūdinčią tokio vertinimo (vėl homonominę) formą: visuotiniai ir objektyviai galiojantis vertinamasis teiginys vienareikšmiškai ir adekvačiai išreiškia objektyvią tiesą (nagrinėjamo filosofijos istorijos objekto prasmę).

Nors recenzijos pabaigoje kritinis tonas mandagiai sušvelninamas („klaidų daro visi, kam nepasitaiko“), tačiau dar kartą pabrėžiamas B. Genzelio knygos publicistinis (vadinasi, nemokslinis) pobūdis ir kartu jai keliami moksliniai reikalavimai (vertinti faktus pagal priimtą mokslinę paradigmą) pamirštant ankstesnėje citatoje nurodytą išlygą, kad publicistiniams veikalams tik „privalu skaitytis su faktais, neiškraipyti tiesos“ (t. y. nedaryti faktografinio lygmens klaidų), na, o nuo mokslinio vertinimo prievolės publicistai buvo lyg ir atleisti. Recenzento baigiamoji pastaba apie publicistikos vertingumą, turint galvoje aukščiau išsakytas nuostatas, vargu ar laikytina nuoširdžia.

B. Genzelis skubiai atsakė į recenzento kritiką. Atsakyme, be kita ko, daug dėmesio skiriama R. Plečkaičio išsakytam B. Genzelio knygos, kaip Lietuvos kultūros istorijos reiškinių publicistinio pateikimo ir interpretavimo, vertinimui. Tiksliau, šis filosofijos istorikas neprieštaravo, kad jo veikalas yra publicistinis, bet stoji ginti savąją filosofijos istorijos sampratą. Ši reakcija – tai ne tos sampratos argumentuotas gynimas, bet kontrpuolimas, t. y. R. Plečkaičio taikomos filosofijos sampratos nuvertinimas. B. Genzelis kandžiai įgelia R. Plečkaičiui dėl scholastinių filosofijos kursų tyrimo: „Vargu ar

kam pavyks mane įtikinti, kad *filosofija sau* yra perspektyvi, dėl to labiau akcentavau tuos mąstytojus, kurie turėjo poveikio savo meto visuomenei, o ne dūlėjo stalčiuose ir kurių suradimas nieko naujo neatskleidė, juolab kad tai buvo paprasti studentams skaitytų paskaitų rankraščiai.“¹⁰ Šis filosofijos istorikas scholastiką traktuoja kaip laikotarpį, kuriame, jo požiūriu, nieko reikšmingesnio Lietuvos kultūrai nenuveikta. Išsakomi aiškūs filosofijos statuso bruožai: akademinė filosofija, kuriama profesionalių filosofų ir adresuota jiems, B. Genzeliui yra beprasmė; vienintelis filosofinės teorijos prasmingumo kriterijus yra jos „poveikis savo meto visuomenei“. Čia taipogi ryškus šių dviejų pažintinių nuostatų nebendramatiškumas (pabrėžtas H. White'o): filosofijos istorikas ikikritiškai priima filosofijos statuso ir paskirties sampratą, kuri nepavaldi argumentacijai (tai pripažįsta ir pats B. Genzelis: „Vargu ar kam pavyks mane įtikinti...“). Taigi tokiu būdu aprioriškai užkertamas kelias kritinės diskusijos galimybei.

Dera pažymėti, kad B. Genzelis neprieštarauja R. Plečkaičiui dėl jo pastabų apie faktines klaidas ir iškraipymus, priešingai, nuolankiai su jomis sutinka ir padėkoja. Konstatavimas, jog veikale „klaidų kaip iš gausybės rago“, nesukelia atvirai išreikšto B. Genzelio nepasitenkinimo galbūt todėl, kad šis filosofijos istorikas faktografiniam istoriografinio tyrimo lygmeniui (tradiciškai laikomam pradiniu, „žemiausiu“) neteikia didelės reikšmės, visą savo dėmesį skirdamas „kovai dėl vertinimų“.

Deja, toliau atsakyme pereinama prie asmeniškumų, kritikos *ad hominem*. „Nuo 1969 metų R. Plečkaitis vadovauja minė-

to skyriaus (vėliau Instituto) padaliniui, kurio tikslas – parašyti Lietuvos filosofijos istoriją. Už tai mokami pinigai (ir nemaži), tačiau iki šiol istorija neparašyta. <...> Niekas okupacijos metais nesuteikdavo LTSR nusipelnusio mokslo veikėjo vardo bei neapdovanodavo LTSR valstybine premija asmenų, kurie nors kuluaruose atmesdavo marksizmą.“¹¹ Čia atviru tekstu paliečiamas filosofijos istorijos sintezės klausimas, kuris, kaip matysime, bus prisimenamas dar ne kartą. Filosofijos istorikų bendrijoje apibendrinamasis (sintetinis) veikalas laikomas prestižiškiausiu simboliniu kapitalu, kokį tik galima įgyti šioje bendrijoje, kuris garantuoja vietą minėtame ribotame mokslinio dėmesio centre. Remiantis „itarumo hermeneutikos“ principais galima daryti prielaidą, kad visos Plečkaičio–Genzelio diskusijos slaptas motyvas ir buvo kova dėl minėto prestižinio ištekliaus – Lietuvos filosofijos istorijos sintezės, arba tiksliau, dėl teisės ją sukurti. R. Plečkaitis, kartu su bendradarbiais suplanavęs ir rengęs (bet diskusijos metu – 1998–1999 m. – dar neparengęs) šią sintezę, buvo tarsi monopolizavęs šį pripažinimą garantuojantį simbolinį kapitalą. Tuo tarpu B. Genzelis, kėsindamasis į šį monopolį ir siekdamas sau vietos dėmesio erdvėje, parengė nekokybišką, pernelyg supaprastintą šios sintezės versiją, dėl ko ir susilaukė R. Plečkaičio atitinkamos reakcijos.

R. Plečkaitis savo ruožtu taip pat operatyviai sureagavo į B. Genzelio atsakymą ir pratęsė viešą diskusiją. Dera pažymėti, kad šis filosofijos istorikas nesileidžia į argumentaciją *ad hominem* B. Genzelio atžvilgiu (ko nevengia pastarasis) ir susitelkia į dalykinius aspektus: „At-

sakyme [B. Genzelis] gilina savo netikslias nuostatas. Filosofijos istorijos baruose diskutuojama laikantis pripažinto principo, kad yra pagrindžiamų interpretacijų laisvė, tačiau nėra faktų laisvės. B. Genzelis sau mintyse XVIII a. pirmoje pusėje Varšuvoje įsteigė universitetą ir skaitytojui jį pateikia kaip tikrą, o iš tikrųjų Varšuvos universitetas įkurtas 1816 m. <...> Filosofijoje vertinimai išsakomi vadovaujantis ne meilės, bet dalykiškumo, kritiškumo principu – atskleidžiant ne tik kas nuveikta, bet ir kas nenuveikta, kas nepavyko. Taip vertinamas ir klasikų, lėmusių filosofijos raidą, paveldas. Tad privalu aptarti Lietuvos filosofijos ir silpnąsias vietas.“¹² Šioje vietoje homonominė filosofijos istoriografijos samprata švelninama jau pripažįstant interpretacijų laisvę, vadinasi, heteronomijos galimybę. R. Plečkaitis lyg ir atitraukia savosios kritikos ugnį nuo vertinimų lygmens ir susikoncentruoja ties pakartotinu faktografinių klaidų demaskavimu, kuris, kaip buvo minėta, B. Genzeliui didesnio įspūdžio nepadarė. Vis dar beveik pusė abiejų oponentų atsakymų apimties skirta J. Minkevičiaus asmenybei – savo knygoje B. Genzelis jį pavadino „kūrybišku marksistu“, o R. Plečkaitis, remdamasis spaudoje publikuotais Generalinės prokuratūros tyrimais, nuolat kalba apie J. Minkevičiaus jaunystės veiklą sovietų saugumo struktūrose.

Pažymėtina, kad aptariamasis konfliktas rutuliojosi veikiamas mažėjančio produktyvumo dėsnio: vis mažiau „kovėsi“ konceptualūs dalykai ir vis daugiau vietos užėmė psichologiniai motyvai. Diskusijai artėjant prie kulminacijos, argumentacija sparčiu tempu pereina į asmeninį lygmenį, apeliuojama į moralę:

„Jeigu prof. R. Plečkaitis patyrinėtų savo biografiją, pastebėtų, kad jis užėmė ne mažiau įtakingą vietą tuometinėje mokslinėje hierarchijoje ir anksčiau negu J. Minkevičius susirinko titulų, kurie buvo teikti LKP CK biuro sprendimu. Tik čia jau ne kompetencijos, bet moralės reikalas.“¹³ Kritikas pamiršta pridurti apie savo paties ne ką menkesnę nei R. Plečkaičio padėtį toje pačioje sovietinėje mokslo hierarchijoje¹⁴. B. Genzelis nepraleidžia progos dar kartą prikišti savajam oponentui ir itin lėtą daugiatojų Lietuvos filosofijos istorijos rengimą:

„Norėčiau tikėti, kad prof. R. Plečkaičio vadovaujamas kolektyvas pagaliau parengs *Lietuvos filosofijos istoriją*, prie kurios jau plūšama trys dešimtmečiai, kurią labai mielai skaityčiau ir kuria pasinaudočiau tolesnėms Lietuvos filosofinės minties studijoms.“¹⁵ Toks sintetinio veikalo rengimo aplinkybių priekaištingas kartojimas dar kartą patvirtina mūsų tezę apie istorinių sintezių, kaip prestižinio simbolinio kapitalo, statusą filosofijos istorikų bendrijoje, kuris sąlygoja šio kapitalo savininko aukštą padėtį ir skatina bendrijos narių konkurencinę kovą.

FORMISTINIS ANARCHIZMAS: VIENAS PRIEŠ VISUS

Pačią konfliktiškiausią poziciją Lietuvos filosofijos istoriografijoje (nukreiptą prieš visas aiškinimo strategijas) steigė G. Mažeikis. Ji pateikta straipsnyje¹⁶, skirtame skirtingų Renesanso filosofijos sampratų Lietuvoje (suformuluotų R. Plečkaičio ir A. Uždavinio) aptarimui ir palyginimui, tačiau greta šių pagrindinių tikslų minėtame straipsnyje esama išdėstyto paties G. Mažeikio požiūrio į filosofijos istoriją. Pirmiausia jis eksplikavo savo metodologines nuostatas, kurias vėliau priešpriešino visoms kitoms: „Filosofija yra viena iš nedaugelio disciplinų ir samprotavimo meno tradicijų, kuri pripažįsta nelinijškumą. Ji teigia, kad bet kuris istorijos ar civilizacijų filosofas gali veikti kitą mąstytoją, jo teorijas tiesiogiai: kaip dabarties pašnekovas, be tarpininkų ir be laiko grandžių. Šis nelinijškumas ir įgalina istorijos daugialiniškumą, ir jį paslepia po visa-ko sankirtomis. <...> Todėl straipsnyje pabrėžiamas nepamatiškumas ir beprielaiidiškumas,

kurie kyla iš žmogui būdingo radikalaus nihilizmo ir ekstatiškumo, spontaniškumo, gebėjimo kurti *ex Nihilo*, produkuoti nieko bendra neturinčias prasmes ir jų organizacijas, būti sau pačiam ir *causa sui* ir *natura naturans*. <...> Idėjos, kurių dėka patirtys ir sąvokos supanašinamos, siekiant remti hegemoninės industrijos ar viešpataujančios civilizacijos tikslus, užveria didžiųjų skirtumų suvokimą.“¹⁷ Tai kraštutinio formizmo varianto ir jame implikuotos anarchizmo ideologinės potekstės apologija, reiškiamą tokiomis sąvokomis kaip beprielaiidiškumas, nihilizmas, skirtumas, spontaniškumas. Kadangi tokia metodologinė nuostata radikali, todėl reta, ji yra idealus konflikto su visais pagrindas.

Pirmiausia G. Mažeikis, nors ir gana švelniai, bet vis tik nepritaria taipogi formistinį aiškinimą plėtojančiam A. Andrijauskui. „Ryškus filosofijos istorijos ir civilizacinio požiūrio šalininkas Lietuvoje yra Antanas Andrijauskas. Jo tekstai

rodo pastangas apčiuopus skirtumus rasti jų jungtis, parodyti globalias kontinentines ar plačias istorines sąveikas, struktūrinius ar conceptualius panašumus. Neabejotina, tokio pobūdžio aiškinimai padeda kurti vieningą civilizacijų teoriją, vientisą pasaulio filosofijos istoriją, tapyti universalios filosofijos paveikslus, tenkinti globalėjančio pasaulio poreikius, įgalinti bendradarbiavimą, bet ne užtikrinti skirtumų saugą, ne padėti išsaugoti pasakojimų ir patirčių unikalumą ir grynumą.¹⁸ Kitas kritikos objektas – į plačius apibendrinimus linkęs hegelizmas (mūsų požiūriu, priskirtinas organicistiniam aiškinimui): „Tačiau ir Hegelio, ir jo įtakoje rašiusių ar net jam oponavusių mąstytojų parašytos filosofijos istorijos, dėl pastangos sukurti vieningą, o ne heterogeninę paveikslą, tęstinumo, o ne prasilenkimų, viziją, buvo priverstos ignoruoti, išmesti išstis plejadas dvasinių patirčių, unikalių sąmonės įvykių, nepakartojamų buvimų trapiuose gyvenamuosiuose pasauliuose (*Lebenswelt*).“¹⁹ Priduriama ir apie marksizmą (mūsų požiūriu, priskirtiną mechanizmui), tačiau marksizmas G. Mažeikio priskiriamas pozityvizmui, o pastarasis susiejamas su hegelizmu, taigi, pabrėžus vieną bendrą, tačiau ne patį svarbiausią bruožą („vieningo paveikslo kūrimą“), nematoma jų esminių skirtumų: „Marksizmas bei daugelis pozityvistinių filosofijų sekė šia [hegeline] tradicija.“²⁰

Daugiausia dėmesio G. Mažeikio straipsnyje skiriama kontekstualisto R. Plečkaičio darbų kritikai, tiesa, pastarosios jį susilaukia ne dėl kontekstualizavimo procedūros, bet dėl apibendrinamųjų (progresyvistinių) procedūrų bei pozityvistinių (scientistinių) impli-

kacijų. „[Plečkaitis] *par exelence* buvo konservatyvus europocentrinės filosofijos atstovas, skrupulingai fiksavęs lietuviškosios filosofijos dalyvavimo bendrajame Europos filosofijos žygyje pėdsakus bei savo vertinimais siekęs įgalinti tolimesnį europocentrizmo ir apšvietos filosofijos kelią.“²¹ Čia gana tiksliai įvardijama R. Plečkaičio darbų ideologinė potekstė – konservatizmas. „Plečkaičio ir Uždavinio filosofiniai samprotavimai atitolsta tiek, kad gali lietuvių kalba ir Lietuvos aplinkoje nužymėti civilizacinius tektoninius lūžius, tarpusavio nesusikirtimus, kas lėmė jų esmiškai skirtingas Renesanso filosofijos interpretacijas.“²²

„[R. Plečkaitis] laikė scholastinę filosofiją mokslo filosofija ir vieningos linijinės filosofijos istorijos dalimi. Jo tekstai liudija, kad skirtumas tarp XVI amžiaus scholastikos Lietuvoje ir XIX amžiaus gamtamokslinės filosofijos yra naujas lygis, to paties nauja raidos pakopa: jokių pertrūkių, išsiskyrimų, išsižadėjimų, traumų, tektoninių lūžių čia nerasime.“²³ Čia pastebėtini bent du netikslumai: pirma, teiginys apie scholastinę filosofiją kaip mokslo filosofiją yra grynas nesusipratimas. Antra, R. Plečkaitis nevaizdavo filosofijos istorijos raidos be pertrūkių (plg. naujųjų amžių psichologizuotos logikos kaip nuosmukio (ar „traumos“) supratimą). „Ir nors Plečkaičio samprotavimai yra veikiau savitai pozityvistiški, o ne dialektiški, tačiau esminio atrankos skirtumo, ką laikyti filosofija ir ko ne tarp hegeliosios filosofijos istorijos ir Plečkaičio samprotavimų nėra. Abi filosofijos istorijos siekia apčiuopti modernizaciją, apšvietą, dvasios išsilaisvinimą iš tamsybių rato ir sunkias tokio pažinimo raidos pako-

pas.²⁴ Čia R. Plečkaitis jau tampa hėgelistu. „Pastebėtina, toks iš dalies pozityvistinis filosofavimo stilius tinka atskleisti lietuviškąją antrosios scholastikos ir apšvietos tradiciją, tačiau neleidžia įžvelgti „lietuviškosios“ masonų filosofijos tradicijos, labai plačios ir gilios žydų filosofijos ar kitų civilizacijų pėdsakų, kurių dalis vis dar priklauso prarastų tekstų istorijai.“²⁵ Savo ruožtu pažymėtinas tokio teiginio netikslumas: iš tikrųjų scholastinę filosofiją R. Plečkaitis vertino diferencijuotai – jo „pozityvizmas“ tinka logikai, gamtamokslinėms teorijoms, semantikai vertinti ir netinka scholastinei metafizikai vertinti – R. Plečkaitis ją traktavo pernelyg redukcioniškai, laikė atsilikimu nuo „mokslo progreso“.

„Pastebėtina, kad ir Plečkaitis, ir Uždavins vengia daryti kokias nors invazijas į nagrinėjamo laikotarpio sąmoningumą ar filosofiją remiantis postmoderno, ar poststruktūralizmo kalba. <...> Šis atsiskyrimas nuo šiuolaikinės filosofinės kalbos, Plečkaičio atveju, reiškė autentiškos neoscholastinės ir iš dalies humanistinės Lietuvos filosofinės kalbos saugą, tradicijos puoselėjimą.“²⁶ Aptariamasis autorius aukščiau cituotose ištraukose konstatavo beribį minimų filosofijos istorikų nutolinimą, o pastarojoje jau įžvelgiamas jų (negatyvus) bendrumas (vengimas atlikti invazines procedūras). Pažymėtina, kad šios konstatacijos neišsamišios: Renesanso filosofijos atveju R. Plečkaitis gal ir nedarė minimos invazijos, bet scholastikos filosofijai interpretuoti ištiesiškai taikė šiuolaikinę filosofinę ir ypač loginę terminiją – vertino tuometines problemas iš šiuolaikinių atitinkamos problematikos tyrimų taško, atliko racionaliąją rekonstrukciją²⁷. G. Mažeikis šio fakto nepaste-

bi, jis fiksuoja tik postmoderno invazijos, neturinčios nieko bendro su scholastine problematika ir šiuo atveju nederančios, nebuvimą. „Plečkaičio filosofiniai samprotavimai yra artimi formaliajai logikai ir gamtamoksliniams stebėjimams, jie yra švietėjiški ir remia europietiškas tradicijas, lietuviškas ir LDK patirtis.“²⁸ Skaitytojui lieka visiškai neaišku, kaip samprotavimai gali būti artimi stebėjimams? Kaip R. Plečkaičio samprotavimai artimi formaliajai logikai – argi jis juos ištiesiškai formalizavo (tiesa, tekste esama formaliosios logikos kalbos pavartojimo atvejų nagrinėjant scholastinę logiką, bet jie sudaro itin mažą dalį visų jo samprotavimų)?

„O Plečkaičio Renesansas yra scholastinių samprotavimų nuopuolio laikas, kai dar formavosi naujoji racionalizmo ir empirizmo filosofija, gamtamokslinė pasaulėžiūra, kurią ilgainiui, po keleto amžių, vainikavo Kanto samprotavimai. <...> Nors šių europcentrizmo [kalba netaisyta. – G. K.] ir hegeliškosios historiografijos šampų rasime ir Plečkaičio filosofijoje, tačiau jis siekė ne dialektinių visuotinės filosofijos tikslų, o europietišrame kontekste išryškinti metafiziškai suvokiamos mokslo filosofijos raidą Lietuvoje, Vilniaus universitete ir iš dalies LDK.“²⁹ Antai ankstesnėse citatose R. Plečkaitis buvo vaizduojamas kaip linijinės istorijos be pertrūkių ir traumų kūrėjas, o dabar jo filosofijos istorijoje atsiranda nuopuoliai. Kadangi Lietuvos kultūroje ir scholastinė, ir Renesanso filosofija koegzistavo maždaug panašiu metu (pirmoji – akademinėje terpėje, Vilniaus universitete ir vienuolynų mokyklose, antroji – valdovo ir didikų dvaruose, negana to, Renesanso filosofija Lietuvoje radosi

netgi *anksčiau* nei scholastinė), tai netgi pati R. Plečkaičio veikalo *Lietuvos filosofijos istorija* architektonika (Renesanso filosofija čia nagrinėjama *anksčiau* nei scholastika) paneigia G. Mažeikio tezę apie „Plečkaičio Renesansą kaip scholastinių samprotavimų nuopuolio laiką“. R. Plečkaičio filosofijos istorijos vaizdinyje nuopuolių reikėtų ieškoti ne priešpriešinant Renesansą ir scholastiką, bet pastarąją ir naujųjų amžių filosofiją, bet ir šiuo atveju diferencijuotai: kaip nuosmukis traktuojama jau minėtoji logikos raida, tuo tarpu pokyčiai pažinimo ir gamtamokslinių problemų svarstyme traktuojami kaip progresas.

Keblu suvokti, kas per daiktas yra „metafiziškai suvokta mokslo filosofija“. Jei kalbėtume apie „paprastai suvoktą“ mokslo filosofiją, tai teiginys, kad R. Plečkaičiui rūpėjo tik mokslo filosofijos raida Lietuvoje, yra grynas nesusipratimas: mokslo filosofija yra moderni XX a. susiklosčiusi filosofinė disciplina (tai meta-teoriniai samprotavimai apie mokslą, jo

statusą, pažinimo pobūdį, metodus etc.), scholastikos ir Apšvietos filosofijoje jos dar nebuvo; tiesa, R. Plečkaitis rekonstruoja kai kurias idėjas kaip mokslo filosofijos problemas, tačiau jos sudaro tik nedidelę nagrinėjamų laikotarpių filosofijos dalį. Taigi pavadinti visą šio laikotarpio filosofiją mokslo filosofija, ir dar „metafiziškai suvokta“, yra itin keista. R. Plečkaičio tyrimuose daug vietos skirta gamtamokslinėms teorijoms ir jų rezultatams aptarti, bet tai yra tiesiog įvairių mokslų teorijos, o ne mokslo filosofija kaip metateorija.

Apibendrinant šią konfliktinę poziciją galima dar kartą priminti, kad ji grindžiama filosofinių tekstų beprielaidiškumo, spontaniškumo, radikalaus autonomiškumo ir pan. ikikritiniais principais. Pasisakydamas prieš patirčių ir sąvokų supanašinimą bei skirtumų suniveliavimą, aptariamasis filosofijos istorikas praktiškai laikosi priešingos nuostatos: kritikuoja visus *kitus* – viską, kas skiriasi nuo jo preferuojamų sąvokų ir patirčių.

IŠVADOS

Nepriklausomybės laikotarpio Lietuvos filosofijoje A. Šliogeris gynė hominominę nuostatą, teigiančią, kad egzistuoja vienintelė teisinga, nuo laiko ir kultūrinio konteksto nepriklausoma filosofinio teksto interpretacija, o jos teisingumo pagrindas yra pati tikrovė. Šią nuostatą jis priešpriešino heteronominei, teigiančiai interpretacijų įvairovę. Kraštutinis formizmas (su jam būdinga anarchistine epistemine potekste, teigiantis beprielaidiškumą, nihilizmą, skirtumą, spontaniškumą ir pan.), konfliktavo su

visomis kitomis aiškinimo strategijomis. Kontekstualizmo viduje oponentai R. Plečkaitis ir B. Genzelis laikėsi skirtingų filosofijos sampratų (pagrįstų skirtingomis epistemologinėmis vertybėmis). Visų konfliktų atsiradimą lėmusi svarbiausia konceptualinė priežastis – kaip išankstinė prielaida funkcionuojanti filosofijos istoriko išpažįstama filosofijos statuso ir paskirties samprata bei jos gynimas. Sociologinė konfliktų raiška ir priežastys (kova dėl prestižo) Lietuvos filosofijos istoriografijoje buvo mažiau reikšmingi.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Gintaras Kabelka, Konfliktai Lietuvos filosofijos istoriografijoje sovietmečiu. *Logos-Vilnius* 87, 2016, p. 15–28.
- ² Rita Šerpytytė, Hermeneutika ir nihilizmas arba – apie filosofijos „lietuviškąją“ tapatybę. *Problemos* 78, 2010, p. 56–59.
- ³ Ten pat, p. 54–55.
- ⁴ Arvydas Šliogeris, Kastalijos dienoraščiai. *Naujoji Romuva* 4–5 (515–516), 1997, p. 29–30.
- ⁵ Aldo Giorgio Gargani, Religinis potyris kaip įvykis ir interpretacija. *Religija: Seminaras, vykęs Kaprio saloje, vadovaujant Jacques'ui Derrida ir Gianni Vattimo*. Vertė M. Daškus ir kt. Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 147–148.
- ⁶ Romanas Plečkaitis, Su publicistikos žyme. *Naujoji Romuva* 4 (524), 1998, p. 55–56.
- ⁷ Ten pat, p. 56.
- ⁸ Ten pat, p. 57.
- ⁹ Ten pat, p. 59.
- ¹⁰ Bronislovas Genzelis, Kokie kompetencijos kriterijai? *Naujoji Romuva* 5 (525), 1998, p. 56.
- ¹¹ Ten pat, p. 57.
- ¹² Romanas Plečkaitis, Diskusiją baigiant. *Naujoji Romuva* 1, 1999, p. 64.
- ¹³ Bronislovas Genzelis, Polemika? Vardan ko? *Naujoji Romuva* 1, 1999, p. 65.
- ¹⁴ Ir R. Plečkaitis, ir B. Genzelis sovietmečiu įgijo aukščiausius mokslinius laipsnius (mokslo daktaro, dabar – habilituoto daktaro) ir aukščiausius pedagoginius (profesoriaus) vardus. R. Plečkaitis aplenkė oponentą tik tuo, kad buvo apdovanojamas LSSR Valstybine mokslo premija (B. Genzelis vėliau ją pavadins „visomis įmanomomis premijomis“). Visas vadovaujamas pareigas (VU Filosofijos istorijos ir logikos katedros vedėjo, Filosofijos ir sociologijos instituto Lietuvos filosofijos istorijos skyriaus vadovo ir Mokslinės tarybos pirmininko) R. Plečkaitis ėjo jau nepriklausomybės laikotarpiu. Po 1990 m. B. Genzelis apdovanojimų srityje nurungė savo varžovą: jam buvo suteikta Nacionalinė mokslo premija, o R. Plečkaitis, nors ir buvo nominuotas šiai premijai, tačiau jos negavo. Ironiškas moralas: Publicistika galiausiai nurungė Mokslo paties rankomis – įvertinus ją aukščiausiu Lietuvoje moksliniu apdovanojimu.
- ¹⁵ Bronislovas Genzelis, Polemika? Vardan ko? *Naujoji Romuva* 1, 1999, p. 65.
- ¹⁶ Žr. Gintautas Mažeikis, Heterogeninė filosofijos istorija: R. Plečkaičio ir A. Uždavinio renesanso filosofijos nesankirtos. *Žmogus ir žodis* 13 (4), 2011, p. 26–35.
- ¹⁷ Ten pat, p. 27.
- ¹⁸ Ten pat.
- ¹⁹ Ten pat, p. 28.
- ²⁰ Ten pat.
- ²¹ Ten pat, p. 29.
- ²² Ten pat.
- ²³ Ten pat, p. 30.
- ²⁴ Ten pat.
- ²⁵ Ten pat.
- ²⁶ Ten pat, p. 33.
- ²⁷ Ji išnagrinėta straipsnyje: Gintaras Kabelka, Apie keletą filosofijos istorijos rašymo būdų Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija* 24 (3), 2013, p. 103–111.
- ²⁸ Gintautas Mažeikis, ten pat.
- ²⁹ Ten pat, p. 34.